

૧. જૂના મહારાષ્ટ્રની ખંડેર રાજધાની

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

મહારાષ્ટ્રના સતારામાં ગૌડ સારસ્વત બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિમાં જન્મ થયો હતો. તેથી તેમની માતૃભાષા મરાઠી, કેળવણી મરાઠી, કાનડી અને અંગ્રેજી ભાષાના માધ્યમ દ્વારા થઈ. તે છતાં કાકાસાહેબના હૃદયનાં છલોછલ ઊભરાતાં કાવ્યનાં પૂર તો ગુજરાતી ભાષામાં જ વહ્યાં એ ગુજરાતી ભાષાનું એક મહદ્ સદ્ભાગ્ય છે. એ વહને ગુજરાતી ભાષાની પ્રવાસ અને નિબંધસાહિત્યની મોટી ખોટ તો પૂરી જ છે, તેમજ તેમના પુસ્તકોએ ગુજરાતી ભાષાની સંસ્કાર સમૃદ્ધિ અને કલા સમૃદ્ધિમાં અત્યંત મહત્વનો વધારો કર્યો છે.

ગાંધીજીના અંતેવાસી તરીકે જાણીતા કાકાસાહેબને ગાંધીજીએ ‘સવાઈ ગુજરાતી’નું બિરુદ પણ આપ્યું હતું. તેઓ એક સર્જક, કેળવણીકાર અને પ્રવાસના શોખીન હતા. અને તેને પરિણામે તેમની ચિત્રાત્મક વર્ણનશક્તિ, મુગ્ધ પ્રકૃતિપ્રેમ, સંસ્કારી વિનોદવૃત્તિ, બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરવાની આવડત તેમના પ્રવાસવર્ણનના નિબંધોની આગવી વિશિષ્ટતા રહી છે. ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’, ‘રખડવાનો આનંદ’, ‘જીવનનો આનંદ’, ‘લોકમાતા’, ‘મારી સ્મરણયાત્રા’ તેમના જાણીતાં પુસ્તકો છે.

સૂર કૃતિનો

જૂના મહારાષ્ટ્રની એક વખતની રાજધાની ગણાતી પૈઠણ નગરીનું આ નિબંધમાં વર્ણન છે, જે એ સમયે ‘પ્રતિષ્ઠાન’ તરીકે ઓળખાતી. ગોદાવરી નદીના કાંઠે વસેલી આ નગરીનું લેખકે ઉચ્ચતમ મૂલ્ય આંક્યું છે. વળી પૈઠણની પ્રખ્યાત કલાત્મક સાડીની વાત કરી લેખકે તેના કારીગરોની વ્યથાને વર્ણવી છે. તેઓના ઉઘમી, ખંતીલા અને મહેનતુ, લોકોની માત્ર કદર ન કરતા તેમના તરફ સહાનુભૂતિ દાખવી છે. કોઈ સમયના જાહોજલાલીમાં રાયતા પૈઠણની આજની દૈન્ય દશા પ્રત્યે લેખકે આ નિબંધમાં અફસોસ વ્યક્ત કર્યો છે.

પૈઠણ એટલે મહારાષ્ટ્રનું કાશી, મહારાષ્ટ્રનું એક વખતનું સંસ્કૃત વિદ્યાનું પિયર. સ્વધર્મી રાજાનું જ્યારે કૃપાછત્ર હોય છે ત્યારે સમાજ કેવો ફૂલે છે, ફાલે છે એનો દાખલો જોવો હોય તો આજે પણ ઇતિહાસ સંશોધકની નજર પ્રાચીન પ્રતિષ્ઠાન તરફ જાય છે.

મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસનો પ્રારંભ શકકર્તા શ્રીશાલિવાહન અથવા સાતવાહનથી થાય છે. આજે જેમ ગાંધીજી વિષે આપણે કહીએ છીએ કે એમણે મામૂલી માટીમાંથી માણસો બનાવ્યાં અને મુડદાલ રાષ્ટ્રને જીવતું કર્યું. તેમ શાલિવાહન વિષે પણ દંતકથા કહે છે કે એની પાસે સંજીવની – વિદ્યા હતી, માટીનો ગારો તૈયાર કરી એમાંથી એ ઘોડા અને ઘોડેસવાર તૈયાર કરતો. તરત એ માટીનાં પૂતળાં જીવતાં થઈ, દેશના શત્રુ સામે લડવા તૈયાર થતાં. શાલિવાહન પાસે પૂતળાં બનાવવાની કુંભારની વિદ્યા હતી, અને એ પૂતળાંઓને જીવતાં કરવાની સંજીવની વિદ્યા હતી. એણે દેશમાં ઘૂસી આવેલા ગ્રીક યવનોનો પરાભવ કર્યો અને દેશમાં સ્વાતંત્ર્યની પુનઃસ્થાપના કરી, એ શાલિવાહનના નામથી જે ‘શક’ શરૂ થયો તે જ આજે પણ મહારાષ્ટ્રમાં ચાલે છે. ‘વિક્રમ સંવત’ રેવાયા: ઉત્તર તીરે અને ‘શાલિવાહન

શક' નર્મદાને કે ગોદાવરીને દક્ષિણ તીરે, એવી જૂની વ્યવસ્થા આજે પણ પળાય છે. એ શાલિવાહનની રાજધાની તે પ્રતિષ્ઠાન - આજનું પૈઠણ. દેશપરદેશના અનેક લોકોએ એની જાહોજલાલીનો ઉલ્લેખ કરેલો જડે છે.

મૂળે ગોદાવરીનો કાંઠો પવિત્ર અને ફળદ્રુપ; ત્યાં નદીનો એક રૂપાળો વળાંક જોઈ ઊંચાણવાળી જમીન ઉપર પૈઠણ વસાવેલું છે.

જે સ્થાન રાજધાની તરીકે લાંબા વખત સુધી પંકાયું ત્યાં વણકરો, સોનીઓ, ગાયકો અને પંડિતો ભેગા થવાના જ. એ રીતે પૈઠણ પણ સંસ્કૃતિનું એક મોટું કેન્દ્ર બન્યું અને સોપારા, ભૃગુકચ્છ વગેરે પશ્ચિમ કિનારાનાં બંદરો સાથે એનો વેપાર વધ્યો.

એ જ પૈઠણમાં સંન્યાસીનાં બાળકો નિવૃત્તિનાથ, જ્ઞાનદેવ, સોપાનદેવ, અને મુક્તાબાઈ થઈ ગયાં. એ ભાઈબહેનોએ ત્યાર પછી અહીં ધાર્મિક જીવનનો આચાર અને પ્રચાર દ્વારા ઉદ્ધાર કર્યો અને વિસ્તાર પણ કર્યો.

આ જ પૈઠણમાં ધર્માત્મા એકનાથે પોતાનો લીલા વિસ્તાર જીવી બતાવ્યો. એમના પૌત્રો અને પછી મુક્તેશ્વર મરાઠીનો એક અસાધારણ ખ્યાતિવાળો કવિ થઈ ગયો. મરાઠી સાહિત્યમાં જે સદાચારનું સર્વોત્કૃષ્ટ અને રસાળ વર્ણન વાંચવું હોય તો ભાગવતના એકાદશ સ્કંધનું એકનાથ મહારાજે લખેલું વિવરણ વાંચવું. અને મરાઠીની કાવ્યશક્તિનો ઉત્કર્ષ જોવો હોય તો મુક્તેશ્વરની કવિતા વાંચવી. જ્ઞાનેશ્વર પછી આટલા મોટા કવિ મહારાષ્ટ્રમાં બહુ ઓછા થયા છે એમ કહી શકાય.

‘શિવદિન કેસરી’ની કવિતા પણ મહારાષ્ટ્રને મોઢે છે. એ શિવદિન કેસરીનો મઠ પણ પૈઠણમાં જ છે.

બીજું કશું ન હોત તોયે ગોદાવરીના કાંઠા તરીકે પૈઠણની પવિત્રતા છે જ. પણ જે પ્રાચીન અને મધ્યયુગીન ઇતિહાસ તપાસીએ તો પૈઠણ મહારાષ્ટ્રના બીજા કોઈ પણ સ્થાન કરતાં મહત્ત્વમાં ઊતરે એમ નથી.

પૈઠણ જવા માટે અમે ઔરંગાબાદથી મોટરમાં ઊપડ્યા. બપોરના બે વાગ્યા હશે. ત્રીસ માઈલની મુસાફરી દોઢેક કલાકમાં પૂરી કરી. સ્ટેશનેથી નીકળ્યા અને સામે એક લાંબો પહોળો પહાડ અમારી સાથે વાતો કરવા લાગ્યો. એની બાજુએથી અમે આગળ વધ્યા ત્યારે જોયું કે એની પહોળાઈ પણ લંબાઈ જેવી જ વિસ્તીર્ણ છે. એટલે કે અહીં બે લાંબા પહાડોનો કાટખૂણો થતો હશે. અહીંની જમીન છે જ રળિયામણી કે આ મોસમને લીધે બધે લીલાલહેર દેખાય છે એની તપાસ આપણે શા માટે કરીએ ! મળે છે તે આનંદ મેળવીને આગળ જવામાં જ ડહાપણ છે.

પૈઠણ પાસે પહોંચ્યા અને ત્યાં, શહેર આવે તે પહેલાં જ, જમણી બાજુએ નદીને કિનારે એકનાથ મહારાજની સમાધિ અમે જોઈ. એકાદશીનો દિવસ, ત્યાં અનેક વારકરી યાત્રીઓ આવ્યા હતા. અમે અંદર ગયા, ખૂબ ભક્તિભાવથી આંગણામાં પ્રવેશ કર્યો.

અમે શહેરમાં ગયા ત્યાં સૌથી પહેલાં ગોદાવરીને કાંઠે જઈ માતાના શીતળ જળમાં પગ મૂકી શાતા મેળવી અને ઘાટ ઉપર પલાંઠી વાળીને માતાનું ધ્યાન ધર્યું. જળ-દર્શનનો લહાવો લઈ અમે ઉપર આવ્યા, ત્યાં એક બાજુ માટીમાં દટાઈ ગયેલી પુરાણી વસ્તીનું ખોદાણ થયું છે એ અમે જોઈ આવ્યા. સિંધમાં ‘મોંહે-જો-દડો’ની શોધ થયા પછી ને અશોકના પાટલીપુત્રના પ્રાસાદની બિહાર-પટણા પાસે શોધ થયા પછી, અથવા કાશ્મીરની પ્રાચીન રાજધાની અનંતપુરને જમીનમાંથી ખોદી કાઢ્યા પછી આવા ખોદાણમાં દુનિયાનો રસ વધવા માંડ્યો છે. ખોદીને જડેલી વસ્તુઓ પુરાતત્ત્વખાતું હૈદરાબાદ લઈ ગયું છે. એટલે અમને તો ખોદાણ જોયાનો જ સંતોષ મળ્યો.

પૈઠણમાં પ્રાચીન કાળના ભવ્ય મકાનોનાં ખંડેરો જ્યાં ત્યાં જોવાને મળે છે. એ મકાનોની બાંધણી, એના લાકડાં, એના ઉપરનું કોતરકામ-બધું જ આકર્ષક અને અધ્યયન યોગ્ય છે. જાહોજલાલી એટલે શું, અને તેનો વિનાશ કેવો દેખાય છે એ જાણવા માટે જરૂર એક વાર પૈઠણ જવું જોઈએ.

શહેરમાં જ્યાં એકનાથ મહારાજ રહેતા હતા ત્યાં એમનું મંદિર છે. એ મંદિરમાં એક બાજુએ એક ઊંડો અને અંદરથી પહોળો કૂવો છે. કૂવાનો અનુભવ એવો છે કે એકનાથ મહારાજની પુણ્યતિથિ પહેલાં આઠ-પંદર દિવસ લોકો નદી ઉપરથી ઘડા ભરીભરીને પાણી લઈ આવી આ કૂવામાં રેડે છે. ગમે તેટલું પાણી રેડો, કૂવો ભરાય નહીં, પણ નાથ ષષ્ઠીનો દિવસ આવી ગયો કે કૂવો એકાએક ભરાઈ જઈ ઊભરાવા માંડે છે અને પછી હજારો લોકોને પાણી પાવા છતાં એ પાણી જરા પણ ઓછું થતું નથી.

પૈઠણની પ્રખ્યાત જરીની કારીગરી જોવા ગયો. આઠ કલાકની મહેનતને અંતે છ ઇંચ પહોળી કિનારી એકાદ ઇંચ આગળ વધે છે. ચાંદીના અથવા સોનાના ઘાગા વડે વેલપત્તી, પોપટ, મોર વગેરેની કિનાર એ લોકો વણી આપે છે. ત્યાં એક કહેવત છે.

“બોટભર વિણાવેં આણિ પોટભર ખાવેં.”

(આંગળીઓથી વણાટ કરો અને પેટભરી જમો.)

આ કારીગરી જોઈને કારીગર વિષે અભિમાન અને દયા બન્ને લાગણી એક સામટી મનમાં ઉદ્ભવે છે. કેટલી ધીરજ અને કેટલી ખૂબીથી આ લોકો વણે છે. અને જરાય ભૂલ વગર સરસ આકૃતિઓ જીવતી કરે છે. પણ આટલી મહેનત કરીને અંતે એનું ફળ શું ? કારીગરને બિચારાને ફક્ત પૈસા સાથે મતલબ. પછી એ કલાકૃતિ પોતાની ઝાકળ જેવી ઝીણી અને ફૂલ જેવી હલકી સાડી સાથે સીવી દઈ પોતાનું નિરર્થક જીવન સુખમાં કે દુઃખમાં વ્યતીત કરતી અંતઃપુરવાસિની એવી કોઈ રાજકન્યા એને પહેરવાની, એની થોડીક સખીઓ એની કદર કરવાની અને એ બિચારીને કોઈ શોક્ય હોય તો તે અદેખાઈથી બળી મરવાની.

પૈઠણ વિષે નાનપણથી કેટલુંય કાવ્ય સેવ્યું હતું. એની શેરીઓનાં કેટલાંય ચિત્રો, ભિન્ન ભિન્ન વખતની કલ્પનાએ, ભિન્ન રીતે ચીતર્યા હતાં. અંતે એ પૈઠણ આ ઉંમરે જોઈ લીધું. મકાનનાં ખંડેરો અને ગોદાવરીના પ્રવાહની તાજગી- જીવન અને મૃત્યુના વિરોધ જેવાં જ દેખાતાં હતાં.

માર્ગદર્શક સ્તંભ

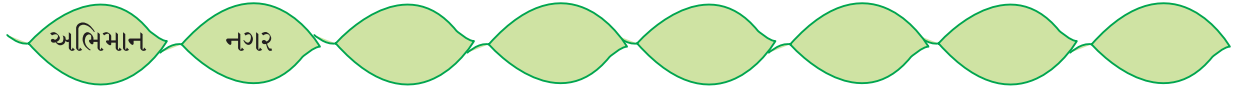
આ કૃતિનું અધ્યાપન કરાવતા પહેલા વિદ્યાર્થીઓએ જોયેલા ઐતિહાસિક સ્થળો વિશે ચર્ચા કરી શકાય. વિદ્યાર્થી પોતાની નિરીક્ષણશક્તિ અને કલ્પનાશક્તિ દ્વારા કઈ રીતે પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરે છે, તે જાણવા વૈચારિક પ્રશ્નો પૂછી શકાય. આજના યુગમાં ખાસ જાણીતા સ્થળો સિવાય લોકો ફરવા જવાનું પણ ટાળે છે. ત્યારે આજનું બાળક નાનામાં નાની બાબતનું પણ નિરીક્ષણ કરતા શીખે તે જરૂરી છે. અને વાસ્તવિકતાનો સ્વીકાર કરવાની આદત કેળવે તે માટે બાળકને પ્રેરિત કરી શકાય.

સ્વાધ્યાય

સ. ૧. નીચેના શબ્દો માટે પાઠમાં વપરાયેલા શબ્દો શોધો.

(૧) શરૂઆત	(૨) મૂર્તિ	(૩) પુનિત	(૪) વિકાસ
(૫) જૂની	(૬) કિનારો	(૭) ધૈર્ય	(૮) ગુમાન

સ. ૨. શબ્દોની અંતાક્ષરી પૂર્ણ કરો :

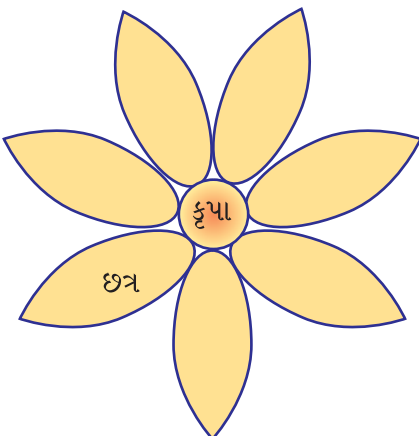

સ. ૩. નીચે આપેલા શબ્દોનો વાક્યમાં ઉપયોગ કરો.

(૧) સંશોધક	(૨) ફળદ્રુપ	(૩) પ્રાચીન	(૪) કલ્પના

સ. ૪. નમૂના પ્રમાણે શબ્દો બનાવો.

દા.ત. કૃપાછત્ર

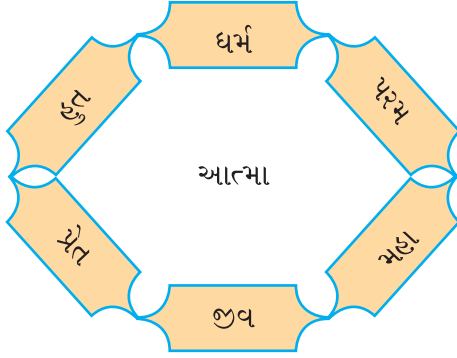

સ. ૫. નમૂના પ્રમાણે લખો.

દા.ત. પ્રાચીન - અર્વાચીન

(૧) પવિત્ર	-	
(૨) નાસ્તિક	-	
(૩) સદાચાર	-	
(૪) સંતોષ	-	
(૫) લંબાઈ	-	

સ. ૬. ધર્મ + આત્મા કરીએ તો 'ધર્માત્મા' થાય તે રીતે અન્ય શબ્દો બનાવો.

સ. ૭. 'ઇક' પ્રત્યય લગાવી શબ્દો બનાવો.
દા.ત. ઇતિહાસ - ઐતિહાસિક

સ. ૮. કૃતિમાંથી શોધીને નામ લખો :

- (૧) સંતોનાં નામ - _____, _____ (૩) કારીગરો - _____, _____
(૨) પશ્ચિમ કિનારાનાં બંદર - _____, _____ (૪) મહારાષ્ટ્રના જિલ્લા - _____, _____

સ. ૯. યોગ્ય વિકલ્પ શોધી વાક્ય ફરીથી લખો :

- (૧) મહારાષ્ટ્રનું એક વખતનું સંસ્કૃત વિદ્યાનું પિયર એટલે _____.
(અ) કાશી (આ) પૈઠણ (ઇ) પાટલીપુત્ર
(૨) પૈઠણ શહેર આવે તે પહેલાં જમણી બાજુએ નદીકિનારે _____ આવેલી છે.
(અ) એકનાથ મહારાજની સમાધિ (આ) નામદેવની સમાધિ (ઇ) મુક્તાબાઈની સમાધિ
(૩) પૂતળાં બનાવવાની કુંભારની વિદ્યા _____.
(અ) અશોક પાસે હતી (આ) શિવદિન પાસે હતી (ઇ) શાલિવાહન પાસે હતી
(૪) કાશ્મીરની પ્રાચીન રાજધાની _____ હતી.
(અ) પટણા (આ) અનંતપુર (ઇ) પ્રતિષ્ઠાન

સ. ૧૦. ચાલો લખીએ.

- (૧) મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસનો પ્રારંભ શકકર્તા -
(૨) શાલિવાહન પાસેની વિદ્યા -
(૩) કારીગરોની કારીગરી જોઈ મનમાં ઉદ્ભવતી લાગણી -
(૪) ભાગવતના એકાદશ સ્કંધનું વિવરણ કરનાર -

સ. ૧૧. જૂના મહારાષ્ટ્રની ખેડેર રાજધાનીની તે સમયની જાહોજલાલીની માહિતી લખો.

સ. ૧૨. સંધિનો વિગ્રહ કરો :

(૧) મુક્તેશ્વર	=	-----	+	-----
(૨) સંતોષ	=	-----	+	-----
(૩) વધૂર્મિ	=	-----	+	-----
(૪) દુરુપયોગ	=	-----	+	-----

સ. ૧૩. તમે લીધેલી કોઈ ઐતિહાસિક સ્થળની મુલાકાતનો અનુભવ તમારા વર્ગમાં કહી સંભળાવો.

પ્રકલ્પ

★ ભારતના કાપડના ઉત્પાદન કરતાં પ્રખ્યાત શહેરો/ રાજ્યોની માહિતી દર્શાવતો ચાર્ટ બનાવો.

લેખન કૌશલ્ય

★ ઐતિહાસિક સ્થળના પ્રવાસનું વર્ણન કરતો પત્ર તમારા ભાઈ/ બહેનને લખો.

વિશેષ વાંચન

પાટણનું પટોળું

‘છેલાજી રે મારે હાટું પાટણથી પટોળાં મોંઘાં લાવજો રે...’ સાચી વાત છે. પટોળાં માટે તો પાટણ જ જવું પડે અને એ મોંઘાં પણ હોય. પટોળાં એ પાટણની વિશેષતા છે. કહો કે પાટણની આગવી ઓળખ છે. અનેક રીતે વિશિષ્ટ એવાં પટોળાની એક ખાસિયત એ છે કે એના કુશળ વણાટને કારણે એ અવળું છે કે સવળું એ પારખી શકાતું નથી. એના રંગો પણ આકર્ષક હોય છે અને એની ખૂબી એ છે કે એને વારંવાર ઘોવાથી ફાટી જાય તો પણ એના રંગો ઝાંખા પડતા નથી; એટલે જ એવી કહેવત પડી છે કે ‘ફાટે પણ ફીટિ નહિ, પડી પટોળે ભાત.’

પ્રત્યેક નારીને આજેય જીવનમાં એક વાર પટોળું પહેરવાની ઇચ્છા હોય છે. જૂના કાળમાં પટોળા માટેનું રેશમ જાપાનથી આવતું હતું. હવે તો આપણા દેશમાં પણ મળે છે. આ રેશમની આંટીઓને ગરમ પાણીમાં ઉકાળીને એને સ્વચ્છ, મજબૂત તથા મુલાયમ બનાવવામાં આવે છે. પછી રેંટિયા પર આંટીઓ તૈયાર કરાય છે. પટોળાં બનાવવામાં એને બાંધવાની, રંગવાની અને વણવાની ત્રણ પ્રક્રિયાઓ મહત્ત્વની ગણાય છે. પટોળાં વણનારા સાળવી કારીગર સાળ પર ઊભા ઊભા જ વણે છે; કારણ કે એ સાળને ‘પાવડા’ અને ‘ફણી’ નથી હોતાં. એક કારીગર આખો દિવસ વણે ત્યારે માંડ આઠથી દસ ઇંચ વણી શકે છે.

અત્યારે મિલ ઉદ્યોગમાં વપરાતા રાસાયણિક રંગો શોધાયા નહોતા ત્યારે પણ પટોળાના વણાટના કસબીઓ કિરમજી, મજીઠ, હજદર, ગળીના છોડ, આવળ, બહેડાં, ફટકડી અને ઘેટીના દૂધ જેવી ચીજોમાંથી સત્ત્વો કાઢી લાલ, લીલો, પીળો, કથ્થાઈ, વાદળી, તપખીરિયો, જાંબલી વગેરે રંગો બનાવીને વાપરતા હતા. આવા પટોળામાં નારી કુંજર, ખાનભાત, રતનચોક, ફૂલવાડી, છાબડી, ચોકડી, ગલગોટા, ઓખાર અને વોરાગજી જેવી ભાતો બનાવે છે.

- સંકલિત

સ્વાધ્યાય

સ. ૧. પાટણના પટોળા બનાવવાની પ્રક્રિયા તમારા શબ્દોમાં લખો.

સ. ૨. ‘ફાટે પણ ફીટે નહિ, પડી પટોળે ભાત.’ તમારા શબ્દોમાં સમજાવો.

★ તમારી શાળાના સાહિત્ય મંડળે કવિ નર્મદનો જન્મદિવસ ઉજવવાનું નક્કી કર્યું છે. આ ઉજવણીના કાર્યક્રમમાં તમારે અને તમારા મિત્રોએ એક સંવાદ રજૂ કરવાનો છે. સંવાદનો વિષય છે ‘માતૃભાષા મારી જવાબદારી’ આ વિષય ઉપર એક સંવાદ તૈયાર કરો.

★ વિદ્યાર્થીમિત્રો, અહીં કેટલીક ઉપયોગી ગુજરાતી વેબસાઈટના નામ છે. ક્યારેક તે જોજો, ખરેખર ગમશે.

- (1) www.gujratilexicon.com (Gujrati Dictionary)
- (2) www.bhagvadgomandal.com (Gujrati Dictionary)
- (3) www.gujrativismisadi.com
- (4) www.readgujrati.com
- (5) www.gujratisahityasarita.com
- (6) www.tahuko.com
- (7) <http://www.gazalgujari.com>
- (8) <http://www.uddesh.org>
- (9) <http://readsetu.wordpress.com>
- (10) <http://sarjansahitya.wordpress.com>

માણ્યું તેનું સ્મરણ કરવું, એ ય છે એક લ્હાવો.